

földeket birtokló mezőgazdasági vállalkozásoknál csak a családok egy kis része tud rendszeresen dolgozni, általában a helyi viszonyokba beágyazott, ismeretségekkel, kapcsolatokkal rendelkező tősgyökeresek, ahogy a közeli kisvárosban is csak ismeretségek alapján lehet a legegyszerűbb munkákhoz hozzáférni. A helyi társadalmon belül a helybeliek és a beköltözők között meghúzott, alapvetően státuszkülönbségeken, érdekvizonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségen alapuló határok, a legszegényebbek idegenként való megjelenése és etnicizálása megerősíti és áthághatatlaná teszi a közöttük levő határokat.

NÉMETH KRISZTINA

SZEGREGÁTUM VAGY ETNIKUS SZOMSZÉDSÁG? EGY DUNÁNTÚLI KISVÁROS „SZEGREGÁTUMA” A DISKURZUSOK ÉS KÖZNAPI CSELEKVÉSEK TÜKRÉBEN

A tanulmányban egy dél-dunántúli kisváros központi fekvésű „szegregátumát”, a Városárok utcát vizsgálom interjúk és terepi megfigyelések tükrében: miközben a városi diskurzusok egyöntetűen szegénynek bélyegzik utcát, a szegregátummá nyilvánítását többen is kérdésesnek érzik. A köznapi cselekvések az utca mikrovilágát inkább egy kifelé mutató kapcsolatokat fenntartó, heterogén (multi)etnikus szomszédságnak mutatják.

Ennek alátámasztására Small revelatív etnográfiai vizsgálatának szempontjait – a társadalmi és kulturális kontextust, az erőforrásokhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférést, a kifelé mutató kapcsolatokat, a térhasználat és a határmegvonás mechanizmusait, valamint az észlelést meghatározó szubjektív tényezőket – használok anélkül, hogy mélyebben elemezném az általa feltárt összefüggéseket (Small 2004). A gondolatmenet abból indul ki, hogy a strukturális jellemzők tekintetében egyformának gondolt ‘gettó’ elméleti előfeltevése elfedi a létező gettók közötti alapvető különbségeket, amelyek valójában csak madártávlatból tűnnek ugyanolyan társadalmi-gazdasági paraméterek által meghatározott tereknek. Az egyes területeken belüli heterogenitás és a kontextusok leírása felnyitja a különbségeket elfedő „fekete dobozt” (uo.: 175), és rámutat arra, hogy a különféle szomszédságokban tapasztalt szegénység mélysége és a társadalmi tőke hiánya között csupán feltételes kapcsolat van. Azaz vannak olyan gettók, amelyekben a szegénység nem jár együtt automatikusan politikai apátiával, erőteljes elszigeteléssel és társadalmi dezintegrációval. A társadalmi izoláció mértéke az egyéni kapcsolathálók kiterjedtségétől, valamint az erőforrások és a közszolgáltatások elérhetőségétől függ. Ez utóbbival első látásra paradox módon függ össze, hiszen minél könnyebben elérhetők a szolgáltatások, annál kevésbé szorulnak a helyiek egymás segítségére, és annál nagyobb eséllyel lesznek elszigeteltek az egyes háztartások. Ugyanakkor a közösségi részvétel fokozásához, a szomszédság megújításához egy egészen kicsiny, de aktív kisebbség önszerveződése is elég, s ennek tovagyűrűző hatása lehet a szomszédságban. A lakókörnyezet szubjektív megítélésében a közösségi narratívák és a múltbeli nosztalgiák ugyanolyan fontosak lehetnek, mint a városi térhasználat változásai. Vagyis egy terület észlelésében az is konstitutív jelentőségű, hogy a városiak elkerülik vagy használják a köznapiilag különálló ‘gettóként’ elgondolt tereket (uo.).

Szólókalja régi vásárváros, később mezőváros. A szocializmus éveiben helyi szinten jelentős feldolgozóipara volt, ami fel tudta szívni a környező települések alacsonyán képzett munkaerjét. A város és térsége a centrumoktól távol fekszik, a határ közelében;

a rossz megközelíthetőség, valamint az aprófalvas településstruktúra együttesen sorolják a Dél-Dunántúlt a fejletlenebb régiók közé, amit azonban a társadalmi kirekesztés kevésbé sújt, mint az északkeleti országrészt (Feischmidt 2013b, Havas 1999). Havas Gábor kutatásai a borsodi települések és a baranyai aprófalvak különbségeiről megmutatták, hogy míg Baranyában a romák alapvetően parasztosodtak, Borsod megyében proletarizálódtak. Az eltérő „mobilitási” utakat a különféle lokális kontextusok teremtették. Az életmódbeli hasonulás Baranyában nemcsak kisebbnek mutatja a romák és a nem romák közötti különbséget, hanem a magasabb térbeli migrációra vonatkozó adatokkal együtt azt is jelenti, hogy ebben a térségben nagyobb a romák társadalmi mobilitásának esélye (Feischmidt 2013b, Havas 1999).

A szülőkaljai Városárok utca „szegregátumának” értelmezéséhez elengedhetetlen a terület meghatározó tágabb térbeli és társadalmi kontextus figyelembevétele. Dél-Baranya sajátosságát a multietnikusság adja: a határ közelsége miatt a délszláv eredetű lakosságnak sokszor évszázados múltja van a településeken, csakúgy, mint a kitelepítések után visszavándorló sváb családoknak. Az itt élő romák tehát eleve olyan soknemzetiségű helyi társadalmak részei, amelyekben az együttélés narratívái és gyakorlata (pl. a patrónus-kliens viszonyok a helybeli módosabb gazdák és a romák között) kidolgozottak, és megőrződtek a közösségek emlékezetében (Várad-Virág 2014, Feischmidt 2013b). A helyi társadalmak peremén, de annak részeként élő romák nem egyedül osztoztak a kisebbségi létben: más etnikai csoportok mellett például a délszláv háború alatt érkező menekültek is idetartoztak. Következésképpen a lokalitásokban átjárhatóbbak (legalábbis kevésbé élesek) az etnikus határok, és finomabb megkülönböztetések érvényesülnek a roma csoportok vagy az egyes családok megítélésében. Az etnicitás helyi jelentéstartalmainak differenciáltsága miatt a társadalmi státusz és az etnicitás közötti kapcsolat nem determinisztikus, hanem lokális mintázatokba szerveződik (Feischmidt 2013b, Várad 2013).

Az interjú tapasztalatok szerint a romák betagozódását nemcsak az együttélés hagyományai, hanem a térségben jelentős múltú, nagy élőkommunikációs igényű növénykultúrák (szőlő, spárga, borsó) és a paraszti gazdaságok egymásrautaltsága is elősegítette, hiszen mindenhol szükség volt segítő kezekre, ami kooperálásra és a romák foglalkoztatására ösztönzött.

Szülőkalja 2009-ben készült Integrált Városfejlesztési Stratégiájában (IVS) két szegregátum szerepelt, ebből a népesebbet és a városbeli funkcióját tekintve jelentősebbet választottuk kutatásunk terepéül. A Városárok utca nemcsak központi fekvése miatt megkerülhetetlen a város életében, hanem a helyi szegénységdiskurzusokban is fontos törésvonal: az intézményi interjúkban ez szerepelt a leggyakrabban és a legkövetkezetesebben a szegények lakhelyeként. Az adatokat megvizsgálva a kiválasztott terület szociodemográfiai mutatói a másik városbeli szegregátumhoz hasonló képet mutatnak, de az utca képe, a benne élők boldogulási lehetőségei és mozgásteret megkülönböztetik a tipikus zárványoktól.

A Városárok utca multietnikussága eleve érdekes kiindulási helyzetet jelent. Ugyancsak fontos sajátosság az utca beékelődése a városi térbe, csakúgy, mint az egyik végébe épített wellnesskomplexum. Ez nemcsak erős térbeli és társadalmi kontrasztokat teremt; a beruházásra épülő városfejlesztési víziók a Városárok utcát különféle beavatkozási érdekek terepévé teszik és a diszkurzív játszmák tétjévé emelik.

„Azt mondják, hogy Cigányváros” – a Városárok utca mint átmeneti tér

A Városárok utca csak kívülről, a városi diskurzusok fényében tűnik homogénnek, a története és megítélése azonban egy sokféle értelemben vett *átmeneti* teret tár fel. Ez abból is látszik, hogy a neki tulajdonított homogén kép *ellenére* is polémia és bizonytalanság övezi a meghatározását. A felkeresett szakértők, hivatalnokok néha „szegényegyedként”, máskor „cigányvárosként” emlegették, azonban többen ódzkodtak attól, hogy – szegregátummá nyilvánítása ellenére – „telepként” tekintsenek rá:

„Azért ez nem egy telep. És ott rendes... szóval őket sérti... nem is tud senki arról, hogy ez egy szegregátum, ebbe az IVS-be került, ugye, sosem tekintettük annak. (...) Ezt az IVS-t olyan budapesti emberek csinálták, akik nem tudják, hogy milyen egy telepi szegregátum. Holott ez nem egy rossz utca, én kifejezetten szeretek, főleg jó időben, ott végigmenni. Ott vannak olyan magyar emberek, akik szeretnek ott lakni, mert azt mondták, hogy ott közel van a belváros, nem cserélnék el a világ minden pénzéért sem, mert ők szeretnek ebben a környezetben élni. (...) Ott nincs olyan, aki ne járna iskolába, óvodába, ugye, azokat szoktuk szegregátumnak nevezni, ahol nem járnak. Minden ellátáshoz hozzájutnak, nincs olyan, amiből ők kirekesztve lennének. Mondjuk, megbélyegzett rész, mert tényleg mindenki a mai napig cigányvárosnak hívja, mert azért zömében tényleg ott laknak.” (SZ_önkormányzati1)

A Városárok utcát nemcsak a megítélése körüli viták teszik átmeneti térré. A város életében játszott, történelmileg kialakult szerepe is sajátos kettősséget körvonalaz. A várfal tövében, voltaképpen az egykori város határában meghúzódó kereskedők, betelepülő romák és vándorló kézművesek évszázadokon keresztül éltek a városi társadalom határán: a belső városmagon kívül laktak, amit azonban munkájukkal és termékeikkel kiszolgáltak.

Miközben a Városárok utca beleépült a városszövetbe, sokáig önállóan működött – például saját malma, fürdőháza, kúriája volt. A 20. század közepén lendületet vett a roma lakosság beáramlása a környékbeli falvakból. Jellemzően a magasabb státuszú, mobilabb családok költöztek ide, akik saját erőforrásból, a többségi társadalmi mintát követve igyekeztek megteremteni saját egzisztenciájukat (Virág 2010).

A városról leválasztott, de közben szorosan ahhoz tartozó helyzet máig megmaradt; az utca központi fekvése ellenére a városvezetők gyakorta hangoztatják, hogy az erősen elűt a fejlesztésekkel megújuló belvárosi tértől. Az olcsó ingatlanárak és a romák betelepülése továbbra is fenntartotta az utca társadalmi és etnikai heterogenitását, miközben a lakók cserélődése egyfajta zilipfunkciót (Kovács-Vidra 2012) is körvonalazott: a felfelé mobil családok közül többen elköltöztek,¹ de néhányan gyökeret vertek az utcában, és felújították házaikat. A beköltöző szegények többsége azonban itt ragadt; ők lehetőségek híján

¹ A helyiek szerint szelektív költözési hullám indult el akkor is, amikor a környékbeli falvakból beköltöző romák közül a sikeresek a Városárok utcából a város más részeire költöztek.

„lelakják” a házaikat – az idilli utcakép, a rendezett porták iránt nosztalgizáló tősgyökeresek (főként a nyugdíjasok) bosszúságára.

Az utca átmenetisége leképeződik az „alvég” és a „felvég” közötti térbeli és társadalmi kontrasztban is. Míg az alsó utca elején elhagyott, leromlott állapotú házak vannak, amelyekből a megélhetési gondokkal küszködő romák külföldre indultak, „a felvég” tágas házaiban és gondozott udvaraiban néhány középosztályi egzisztenciát is találtunk. Az utca vertikálisan is tagolt: három ház sor kúszik fel a domboldalra; az alsó utcában, a fürdő felől kicsi, kert nélküli házak épültek. Míg lent az „alvégtől” a „felvég” felé haladva a házakhoz egyre nagyobb kert kapcsolódik, addig a domboldalon szinte egymásra épülve sorjázna a házak: csak a harmadik soron, a dombtető felé láthatunk elvétve újra kisebb kerteket. A porták azonban itt is egymást érik, ami nemcsak a korszerűsítést és bővítést akadályozza, hanem a kertművelésre sem ad lehetőséget.

Az alsó utca „alvégébe” épült fürdő erős kontrasztot vet a Városárok utcára, miközben a helyiek és a pihenni vágyók napi rutinjai elkerülhetetlenül keresztezik egymást. Az utcabeliek a kertjükből rálátanak a medence partján napozókra, míg a pihenőktől kissé távolabb kert munkák folynak, vagy tyúkوك kapirgálnak.

A „fürdőváros” vágyképe és a diszkurzusokban továbbélő „Cigányváros” között feszülő ellentmondásra reagálva a városvezetés térkövezettette az utcát, és a „turistaútvonalnak” minősített alsó utcában erősen propagálta a víz bekötését. (Eközben a dombtetőhöz közel eső harmadik soron egyetlen házban sincs vezeték ivóvíz.) A javító szándékkal megvalósuló beruházás azonban nem változtatott a lakóházak állagán: miközben az alvégen és a domboldalon kicsi, de takaros házak és néhány idilli lugas húzódik meg, az egymás hegyére-hátára épült kicsi, esetenként komfort nélküli lakások az alsó utca közepén torlódnak.

A Városárok utca sorsán évtizedekig hezitált a városvezetés, ami az ott lakókat is bizonytalanságban tartotta: a házak egy részén elmaradtak a karbantartó munkák, míg mások a felújítás ellenére sem tudják ingatlanaikat eladni a „Cigányutca” városbeli stigmája miatt. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy éppen a fürdőhöz közel eső utcárészen állnak a szegény roma családok leromlott háza. A városfejlesztési víziók tehát tovább erősítik az utcát amúgy is övező átmenetiséget és bizonytalanságot. Az utcát homogenizáló, az ott lakók személyes terét leértékelő „hivatalos” beszédmód az átalakításra váró teret felértékeli, ám az ott élőket lebecsüli.

„Ebbe a környezetbe, meg ebbe a milióbe, amit a vár jelent, meg a sok millióval, amit ráköltünk, és mellette még jön a vállalkozói tőke, ez így nem maradhat. Az a [társadalmi] környezet nem maradhat ott.” (SZ_önkormányzati2)

Ez a hozzáállás egyfelől szükséges lépésnek láttatja, másfelől legitimálja azt a drasztikus beavatkozást, amit az lakóházak tervezett kivásárlása és az utca skanzenné alakítása jelentene. Az egyik utcabeli szomorúan, de világosan fogalmazott:

„Ezt ki fogják szanálni. Annyi pénzért [amennyit adnak] nem lehet házat venni, egy kutyaólat sem. Elértéktelenednek a házak” (SZ_családi23).

„Ebben a városban mindenki szegény” – a szőlőkaljai szegénységdiskurzusok és a diszkurzív játszmák tétje

A Városárok utca meghatározásának tétjét tovább növeli, hogy központi fekvésű, a turisztikai beruházások közvetlen közelében levő *ambivalens* terület. Jóllehet hangulatos házaik vannak, ezek nemcsak nosztalgiafeltételre alkalmasak, hiszen szegények (és nem szegények), romák (és nem romák) laknak bennük, akik nem megfelelően használják, „elrontják” a turisztikai látványosságként elgondolt, esztétizálni kívánt teret. A szegények és/vagy romák megélhetési stratégiái vagy akár pusztán jelenléte is zavarónak minősül a városvezetés szemében a központi, megújított terekben. Ez elsősorban a részben megújított utcai teret, másfelől a beruházásokban érintett városközpontot érinti: nemcsak a lakók rontják a megálmodott összképet, hanem a napi ügyeket intéző helybeli szegények és a városközpontban működő szegregált egyházi iskola környékbeli falvakból bejáró (roma) tanulói is.

„Nálunk nincsenek ilyen etnikai jellegű konfliktusok, de a láthatóság rontja azt a városképet, amit az önkormányzat elképzelt, hiszen ez a mi városfejlesztési koncepciónkban benne van, Szőlőkalját a Dél-Dunántúl Szentendréjévé szerettük volna megálmodni. Hiszen egy gyöngyszeme a vidéknek, és hát képzelje el, amikor a szálloda előtt is beülnek a romák, és ott szotyoláznak, meg a gyönyörű szökőkutat körbeülik. Meg a belvárost is, de hát nem túl szép látvány.” (SZ_önkormányzati2)

A köztetek feletti szimbolikus ellenőrzés tétjét tovább növeli, hogy Szőlőkalja a maga városfejlesztési vízióit a szomszédos fürdővárossal rivalizálva álmodta meg, miközben a település célja az, hogy felzárkózzon a környékbeli városokhoz, de legalábbis hasznot húzzon a nem messze fekvő országos híru település és a szomszédos fürdőváros turisztikai vonzerejéből.

A városközpontban megforduló szegények és romák zavaró láthatósága mögött nemcsak a szegénység távolítása áll, hanem a helyi szegénységdiskurzusokat meghatározó „lecsúszás” élménye is, amit egyszerre táplál a személyesen megélt és a városra is kivetített megrendült társadalmi helyzet.

„A romák általában szegények itt. Szőlőkalján mindenki szegény. Az a baj, hogy nincs munkalehetőség. Jó, hát akik borászknak, vagy be tudnak valamibe kapcsolódni, vagy pedagógusok, esetleg. De hát egy pedagógus az gazdag? Vagy hát nem tudom, jó, hát mi nem halunk éhen egyelőre még.” (SZ_iskola2)

Azok a vélemények, miszerint „Szőlőkalján mindenki szegény” és „ez egy rejtekező város” (SZ_civil1), amely próbálja takargatni a szegénységét, nemcsak arra a relatív státuszcsökkenésre mutatnak rá, amit a helybeliek a délszláv háború konjunktúrájához vagy a gazdasági válság előtti életszínvonalhoz mérnek. A félelmet a lecsúszástól a magyar társadalom szerkezetének változásai is magyarázzák. Szalai Júlia úgy látja, hogy a rendszerváltás után a kádári alsó középosztály a státuszmegrendülésből fakadó bizonytalanságot úgy próbálja

csökkenteni, hogy a segélyezés csapdájában ragadt (mély)szegénységet távolítja magától, és „individualizált életviteli és magatartási fogyatékoságnak” bélyegzi (Szalai 2010: 13).

A szülőkaljai alsó középosztályiak státuszfenyegetettsége abban is megragadható, hogy a szociális szakemberek magukat is egyre inkább a szegényekhez vagy a segítségre szorulókhöz sorolják: ők magukat „dolgozó szegényként” látják, miközben „szegényluxusnak” (SZ_civil1) tartják a tartós munkanélküliséget, és már-már elirigylük a szegények puszta túlélésre berendezkedő „ügyeskedéseit” és „praktikáit” (SZ_szociális2). (A témát tágabb kontextusban tárgyalja Vida tanulmánya e kötetben.) Ezek a különbségtételek építik azt a diszkurzív határmegvonó mechanizmust, amellyel a mélyszegénységet etnicizálják, és klienseiket – kimondva vagy kimondatlanul – érdemes és érdemtelen szegényekre osztják.

„Ha meg tudok élni, miért dolgozzak? Nagyon sokszor hallom ezt a mondatot, hogy dolgozzon a szegény. És ő [a kliens] nem tartja magát szegénynek, mert mit lát? Hogy semmi munkával – de minek tartja magát? Ez rejtély... Ő semminek nem tartja magát, de nem nélkülözi, sodorja a cigarettát, ott van az alkohol, de nincs mit enni. Tehát igény sincs olyan dolgokra... ezt teljesen... ezt lehet, hogy mi nem is tudjuk úgy átértékelni, mert nekünk más az érték, más a fontos. Nekik nem. Az sem fontos, hogy elmenjen egy családi, baráti körrel kikapcsolódni, náluk ilyen nincs.” (SZ_szociális2)

A szimpatizálás a tisztas szegénységgel voltaképpen az önbecsülés fenntartását és a dolgozó („érdemes”) szegényekkel való azonosulást segíti. Ez óhatatlanul együtt jár a negatív jelentéstartalmak sűrítésével és az érdemtelenesség projekciójával. A szubjektíve érzékelt megrendült pozíció, a szegény kliensek társadalmi helyzetéhez való relatív közeledés olyan gondolkodásmódot hív elő, ami a saját pozíció és az önbecsülés fenntartásának kulcsát az igazán szegények életvitelbeli és morális másságában találja meg. (A kérdést más terepek szemszögéből és a szociálpszichológia nézőpontjából Héderné Berta kötetbeli tanulmánya vizsgálja.)

Eközben az etnicizált szegénység stigmáját elfogadó utcabeli vélemények megerősítik a városvezetés homogén felfogását az utcáról, és mintegy visszaigazolják a helyi szegénységdiskurzusokat. A hegemon diskurzussal szembeni erőtlenség, a degradáló vélemények elfogadása és interiorizálása (Feischmidt 2013b) elkerülhetetlennek mutatja az átalakítást és végső soron legitimálja azt:

„Ez a város szégyene, ez az utca. Itt jönnek-mennek a turisták; sokan jönnek erre akár osztálykirándulásra, vagy nyugdíjasok, vagy teljesen mindegy, és hát ez iszonyatosan néz ki itt, nem foglalkozik vele az önkormányzat.” (SZ_családi4)

Az utcabeliek véleménye a tervezett átalakításról erősen változik aszerint, hogy azonosulnak-e a városbeli uralkodó véleményekkel, és hogy ki milyen lehetőségeket lát a tervezett átalakításban. Mégis figyelemre méltó, ahogyan a városi (esetenként kriminalizáló) szegénységdiskurzussal néhányan szembeszegülnek.

„Már senki nem járkal, üres ez az utca. Régen is azt mondták, hogy ez a legveszélyesebb utca, mert, ugye, sok itt a cigány. Ez igaz is, mert lakott is sok cigány, most már nem, mert a legtöbbje kint van külföldön. Nyáron szoktak hazajönni, de soha nem volt ez az utca veszélyes, nem ettük meg az embereket, meg ilyenek. De hát... mindenki... vannak, akik ezt mondják a városba'. Van, aki le is nézi a városba' azt, aki itt lakik. Mert azt mondják, hogy ez a cigány utca. A polgármester is ugyanezt állítja. Pedig laknak itt magyarok is. És bejöttél, és itt vagy épségben.” (SZ_családi3)

Az ellenvélemények nem képesek az uralkodó városi diskurzus érdemi befolyásolására, de árnyalják a beavatkozást a végletekig leegyszerűsítő, kész forgatókönyvet, és a homogén szegénységkép ellenében a heterogenitásra, a megélt élethelyzetek komplexitására irányítják a figyelmet.

Ki a szegény a Városárok utcában? Megélhetési stratégiák

A terepmunka alatt felkeresett huszonöt háztartásból nagyjából fele-fele arányban találunk a jövedelmi viszonyok tekintetében stabilakat és ingatagokat. A stabil háztartások közé soroltam a nyugdíjasokat, akik minden hónapban kalkulálható bevétellel rendelkeznek. A nyugdíjas háztartásoknál tipikus megélhetési stratégia a szárnyastartás, bár ez sokszor inkább szimbolikus jelentőségű: a munkára épülő önbecsülést és az önellátásra törekvést fejezi ki, csakúgy, mint a kertművelés. Az egyik utcabeli idősödő pár a rokkantnyugdíját zöldség- és virágtermesztésből, valamint piacozásból egészíti ki, míg másoknál a sokszor zsebkendőnyi „konyhakertben” megtermelt étel legfeljebb a kiadáscsökkentés eszköze, vagy a bensővé tett munkaethosz kifejezése, semmint kiegészítő jövedelemforrás. Egy-egy esetben a nem hivatalos házi ápolás és az otthoni varrás is előkerült jövedelemkiegészítésként.

Ugyancsak ebbe a kategóriába kerültek azok a családok, ahol ketten dolgoznak, vagy az egyik családtag munkabérént valamilyen stabil jövedelemforrás (rokkantnyugdíj, külföldi munkavállalás) egészíti ki. A két aktív keresőt számláló vagy a külföldi munkavállalással boldogulni igyekvő háztartásokban azonban gyakran az eladósodás okozott komoly nehézségeket. A vegyes jövedelmű, ellátásból és/vagy jövedelemből élő háztartások stabilitása szintén törekény, mivel a nyugdíjak bevételstabilizáló hatása az idősekhez kötődik, miközben a középgeneráció gyakran nem talál a városban munkát.

A környék turisztikai vonzerejének köszönhetően viszont több utcabeli is el tudott helyezkedni például a szomszéd város panziójában vagy gyógyfürdőjében, a közeli pincészetekben, vagy éppen a Városárok utcához közeli szállodában és a wellnessközpontban.

A kétkeresős háztartások az utcabeliekhez viszonyítva² *nem tekinthetők szegénynek*, bár ezekben is problémát okozhat a lakás zsúfoltsága vagy az ingatlan eladhatatlansága. Az egyik domboldalra épült házban élő gyermekes család úgy került az utcába, hogy a fiatal pár megvette a férj Németországba költöző nővérétől a házat. A férfi egy nagy presztízsű vendéglőben dolgozik, míg a párja pedagógus. A család bővülése miatt azonban mára kinőtték a házat. Hiába van jó állapotban, nem tudják eladni, mert ha a vevők „meghallják, hogy Városárok utca, lecsapják a telefont” (SZ_családi20). Egy másik szépen karban tartott, tágas „felvégi” ház tulajdonosai azért fontolgatják a házuk eladását, mert az a gyerekek felnőtté válásával lassan túl nagy lesz kettejüknek. De a költözés számukra nem annyira sürgős, hogy áron alul is eladják, mivel még fenn tudják tartani. A férjnek stabil, középosztályi munkahelye van, de a feleség kénytelen alacsonyabb státuszú munkát is elvállalni. Találkoztunk olyan alsó középosztályi családfővel is, akinek a családalapítás előtt a szülei vásároltak itt házat, és azóta is itt él. Ezek a példaként említett családok azért lógnak ki kissé a környezetből, mert még a stabil háztartások között is kevés olyat találunk, ahol a kereső családtagok tartós, hosszú távú munkaviszonya biztosítottnak tekinthető: inkább a határozott idejű szerződések, idegymunkák, kisegítő munkák jellemzőek az utcában élőkre.

Az instabil háztartások kategóriája meglehetősen heterogén: ezek felében olyan törekvéseket láttunk, amelyekkel a családok megpróbálták a jövedelemforrásokat diverzifikálni és folyamatossá tenni, azaz stabilitásra törekedni. Ennek legtipikusabb példáit a közmunka mellé vállalt napszám- és alkalmi munkákban láthatjuk, mivel a környező szőlőhegyek, pincészetek, illetve a környékben elterjedt „borsózás” bőven adnak erre alkalmat. Az egyik „alvégen” élő háztartásban négy generáció együttélését regisztráltuk, ami az állandó és az időszakos jövedelmek és megélhetési források sokfélesége miatt a kölcsönök ellenére is stabilnak látszik. Egy másik, közmunkából és alacsony státuszú bérmunkából élő család túlélésének alapja az állattartás (szárnyas, nyúl, sertés, kecske). Mivel a házuk távolabb esik a wellnesskomplexumtól, ennek ma már nincs akadálya, de a fürdő átadásakor nagyon nehéz helyzetbe hozta őket az állattartást tiltó önkormányzati rendelet.

Az instabil kategóriába sorolt háztartások felének nem sok esélye van a szegénységből való kilábalásra. Két háztartásban egyáltalán nem volt állandó munka a családban, inkább alkalmi vagy „maszekmunkákról”, kölcsönökről és homályos nevelőszülői tervekről esett szó. Egy egyedülálló férfi kizárólag alkalmi munkákból (saját szavaival „*csicskamunkákból*”) él. Meglehetősen bizonytalan volt annak a gyermekét egyedül nevelő időszakosan foglalkoztatott közmunkás anyának a helyzete, aki napszámából próbált megélni, vagy annak az utcába nemrég betelepült súlyos beteg nőnek a sorsa, aki a rokkantosságra várt.

Az utcabeli családok boldogulási stratégiái között megtalálhatjuk az erdőtisztítást, a házi kisegítést, a kertművelést (esetleg piacozást), valamint a gyűjtögetést, az újrahasznosítást.

² Az összehasonlításhoz használt viszonyítási pontok különbségét és a szakemberek „vidéki” szegénységképét sem szabad figyelmen kívül hagyni: „*Az életszínvonaluk falusi viszonyok között egy középszintet képvisel azzal, hogy a feleség a közmunkában betonlapokat emelget és árkokat épít, a férj meg hentesként dolgozik kinn, Ausztriában. De élő életet élnek – de ennyi, és nem több. Elég méltatlan helyzet. És ők azok, akik törődnek a gyerekükkel, és kertet művelnek, és állatokat tartanak. Budapesti viszonyok között ők mélyszegénységben élnek*” (SZ_civil1).

Az instabil háztartások többségében a fiatalok a stabilizálódás vagy a szegénységből való kilépés fontos eszközének tekintették a külföldi munkavállalást.

Az utca további jövedelmileg ingatag háztartásait nem tudtuk elérni a terepmunka során, mert jószerevével kiürült az alsó utca fürdőhöz közel eső része. Itt többségében roma családok laktak, akik a jobb élet reményében külföldre, túlnyomórészt Angliába indultak. A beszámolók és az értesülések szerint nem mindenkinek egyformán sikeres a kinttartózkodás: van, akinek sikerült megvetnie a lábát a munkaerőpiac legszűkebb szegmensében (csirkeüzem, csomagolóipar), mások „*jönnek vissza*”.

Míg a stabil háztartásokban a külföldi munkavállalás többnyire az egyik családtag ingázását jelentette, addig ezekre az instabil háztartásokra inkább a családi cirkuláris migráció jellemző. A legszegényebb, többségében roma családok migrációja leginkább a kibocsátó terület taszító (*push*) faktoraival, mindenekelőtt a képzetlenségből fakadó krónikus munkanélküliséggel és az itthoni ellehetetlenüléssel magyarázható, és egyfajta szercsepróbálásnak vagy menekülésnek tűnik, addig az utcabeli (alsó) középosztálybeliek kivándorlást inkább a célország gazdasági vonzása (*pull factors*) és a boldogulás reménye vezérli. (Jóllehet a háztartások döntéseiben is fontos motívum a hitelek szorítása.) Ezekben a családokban azonban a migráció egy előre megtervezett, többlépcsős folyamat: sokszor csak egy-egy családtag indul útnak, aki a legtöbbször csak átmeneti megoldásként tekint a külföldi munkavállalásra. Az otthon maradtaknak nyújtott anyagi segítségnyújtás mellett a családi kapcsolatok sem szakadnak meg: a gyakori hazalátogatás mellett folyamatos az online kapcsolattartás. Ugyanakkor arra is láttunk példát, amikor az átmeneti lehetőségként felmerülő migráció egy-egy család életében domináns boldogulási stratégiává és mintává vált. Egy szakmunkás férfi egyedül maradt a domboldalon meghúzódó takaros családi házban: a felnőtt gyerekei hosszú távon is otthonként tekintenek azokra az egy mástól 20–25 kilométerre fekvő német városokra, ahol dolgoznak. Eközben a párja hetenként, kéthetenként ingázik Németországba, ahol házi ápolást vállal.

Kiterjedt migrációs hálózatba integrálódott és konkrét migrációs terveket szőtt az az alsó utcában lakó fiatal lány is, akinek ismerősei, barátai és rokonai is külföldön (Angliában, Németországban és Kanadában) élnek. A kivándorlási terv elsődleges célpontja a nyelvismeret miatt Németország, azonban az elindulást csak hosszabb előkészítés (gyűjtögetés, szervezés) után tervezik párjával. A család történetében egyáltalán nem ismeretlen a migráció: a bosnyák apa előbb Szőlőkalján találta meg a feleségét, és együtt indultak Németországba, ahonnan többéves tartózkodás után, már a gyerekeikkel együtt Boszniába költöztek. A délszláv háború miatt tértek haza a nő édesanyjának Városárok utcai házába. A feleség rokonai valamivel később Kanadába emigráltak, miközben a férfi visszakért Boszniába.

Az utcában tehát egyre többen indulnak külföldre, de a vállalkozás sikere meglehetősen sok tényezőtől (a végzettségtől, az előkészítéstől, a kivitt tőkétől és nem utolsósorban a migrációs hálózat fenntartásából, kiaknázásából) is függ. A helyiek véleményében azonban nem ezek a tényezők jelennek meg a legerőteljesebben. A munka etikai kategóriává válása a külföldi munkavállalás sikerére vagy éppen kudarcára is kivetül, és esetenként romák is azonosulnak az uralkodó közbeszéd megbélyegző jellegével:

„...az a baj, hogy sok ember itt se dógozott, meg ott se dógozik. És annyiból jó nekik ott, hogy hetente kapják a segílyt. A vasazásból már nem lehet megélni. Meg csöveznek, kukáznak.” (SZ_családi5)

A szegénység megítélésének sarkalatos pontja a munka. A munkabírással, az állandó munkahely hiányában *megteremtett* vagy *megtalált* munkaalkalommal az utcabeli stabilizálódni kívánó családok egyfelől az érdekes szegénységüket igyekeztek bizonygatni, másfelől ezzel próbálták a munkához kötött önértékelésüket fenntartani.

„Engem is hívtak, hogy menjek ki [külföldre]. Nem, mondom, gyerekek, én itt is megélek, mondom. Én legalábbis, le is kopogom, a munkátul nem félek. (...) Ott laktunk lent, a tanyán. Kapáltuk a spárgát. Rosszul lettem, elvitt a mentő, de másnap reggel ugyanúgy mentem dolgozni.” (SZ_családi5)

Ezeket a (munka)narratívákat nemcsak a családi minták és a másoktól való megkülönböztetés igénye, hanem az uralkodó közbeszéd nyomása is táplálja. Általában éppen a stabilizálódásra törekvő roma családok próbálták távolítani a szegénység stigmáját azáltal, hogy a munkaviszonyukra, munkabírássukra hivatkoztak, míg a nem roma háztartások könnyebben sorolták magukat a szegényekhez, mivel a szegénység etnicizált stigmája őket kevésbé fenyegette. A szegénység érzékelése is különbözött, miközben az utcát az etnicitás és a szegénység változatos mintái (*interszekcionalitásuk* vagy esetenként mindkettő *hiánya*) jellemezték.

A *megélt szegénység tartalma* is változatos képet mutatott: az instabil háztartások szegénységeirésébe sokszor bekerültek éppen megoldandó napi gondok, míg a stabilabb jövedelműeknél a beosztás, a szűkösség kényszere volt hangsúlyosabb. Az utcabeli élethelyzetek rendkívül heterogének: az egyik végponton a napi élelem előteremtése vagy a fűtés merült fel problémaként, miközben mások a beosztással az autó fenntartását vagy éppen a gyerekek iskoláztatását igyekeztek megoldani. „A gyerekeknek mindig megvolt mindenük, magunknak nem veszünk semmit” (SZ_családi11). Az utcában élő stabil háztartások egy része, mindenekelőtt a nyugdíjasok a szűkösség ellenére sem tekintették magukat szegénynek:

„Na most, az az igazság, hogy ma se panaszkodhatunk. A mai napig ez a kemény fizikai munka nekem megvan, dógozok a szőlőben, egyfolytában. De vannak itt az utcában olyanok, akik tényleg rosszul élnek.” (SZ_családi21)

Bár a gyerekek boldogulása az utcabeli családokban is a legfőbb cél, a szülők nem feltétlenül az iskolai mobilitásban látják a felemelkedés útját. Miként az egyik apa saját magára vonatkoztatva megjegyezte:

„Hát, abba az időbe iskolába járni, amikor mienké volt az egész határ... Azután, hogy elvégeztem az [általános] iskolát, mindjárt elmentem dolgozni.” (SZ_családi14)

Az egyik „közeli cigányfaluból” évtizedekkel ezelőtt beköltöző nyugdíjas pár saját elmondása szerint kemény munkával (és a délszláv háború nyújtotta lehetőségeket kiaknázva, valutázással) teremtette meg egzisztenciáját. Ők például úgy gondolták, hogy még a kiemelkedésnek, az „úrrá” válásnak nincs akkora értéke, mint a kétkezi munkával külföldön megkeresett pénznek:

„[A kisebbik fiú] melóban jobb, mint [a bátyja]. Az mindig tanulni akar, tanulni akar, hogy úr legyen. [A kisebbik] kőműves mellett segédmunkás. Mindig kérdezi, hogy »hiány van, apu?« Mondom, nincs.” (SZ_családi12)

Az együttélés mintázatai

Az utcabeli romák és nem romák együttélését egyfelől az országosan elterjedt etnicizált köznapi diskurzus, másfelől a minden nap megtapasztalt multietnikus közeg alakítja. Nemcsak az utca történetében bukkannak fel más nemzetiségűek vagy romák, a szomszédok között ma is találunk egy horvát és egy német párt, valamint egy olyan családot is, amely délszláv és magyar származású szülők házasságával jött létre.

Az utcában roma és nem roma közötti házasságra is akad példa. Az egyik esetben az egybekelésnek sem a roma feleség relatíve jobb társadalmi státusza, sem a férj többszörösen stigmatizált múltja (állami gondozottság és börtön) nem lehetett akadálya, a másikban két felfelé törekvő, ambiciózus személyiség talált egymásra. Emellett más családtörténetekben is felbukkant egy-egy délszláv származású szülő vagy nagyszülő, de a rokonságban is megjelentek roma–nem roma házasságok és magyar–délszláv párkapcsolatok is.

Miközben a városi szegénységdiskurzussal ellentétben az utca etnikailag egyáltalán nem homogén, az utcabeliek többsége nem tulajdonít a roma származásnak konstitutív, a hétköznapiakat erősen alakító jelentőséget. Nem ez irányította az utcáról és a másokról szőtt narratívájakat:

„Azt látom, hogy ők is szenvednek, mert munka nélkül vannak, járnak közmunkába, teszik a dolgukat, de arról nem ők tehetnek, hogy most közmunkába kell járni. Amit mondanak, hogy bűnözés, meg hogy emelkedik... nálunk soha semmi nem tűnt el, meg lehet nézni, most is nyitva van a nagykapu, egész nap dolgozunk. Mit tudom én, jó, volt már olyan, hogy valaki bejött az udvarba, mert meglátta a szép gyümölcsöt, de hogy egy betörés lett volna, olyat nem... én nem tudok róla.” (SZ_családi15)

Arra a kérdésre, hogy mi változott az utcában, a helybeliek néhány kivételtől eltekintve az épített környezetben megfogható változásokra fókuszáltak (feltöltötték a kerteket, rendbe tették a támfalat, térkövezés, vízvezeték), és csak elvétve hallottunk olyan válaszokat, amelyek az ott lakók és a beköltözők társadalmi származását vagy az „elcigányosodást” emelte volna ki.

A romákkal szemben érzett távolság inkább a környezet leromlottságán, gondozatlanságán, azaz a szegénység áttételein keresztül vetül ki az utcai térre, miközben a vélt vagy valós félelem és a távolságtartás igénye jóval ritkábban és az „alvégen” lakó roma családokra vonatkoztatva jelent meg az interjúkban. Bár kritikus és elkerülő vélemények is megfogalmazódtak, ezek nem tekinthetők általánosnak. A félelem és a negatív vélemények ugyan árnyalják az utcabeli romák és nem romák együttélését, de úgy tűnik, hogy nem ezek vezérik a köznapi cselekvéseket. Ugyanis még az utcabeliek negatív véleményei is egy sajátos kettősséget mutattak, amelyből egyfelől az országosan elterjedt etnicizált köznapi beszédmód, másfelől a térségre jellemző multietnikus együttélési minták bonthatók ki. Az általánosságban megfogalmazott, etnikai sztereotípiákat visszahangzó negatív véleményeket rendre ellenpontozták a gyakorta említett „kivételek”, a „rendes” cigányok. A következő interjúrészletek feltűnő sajátossága, hogy miközben az etnicizált diskurzus toposzait visszhangozzák, a gondolatmenet második része (a személyes ismeretségek pozitív példái) megtöri és részben érvényteleníti ezt a logikát:

„Rengeteg cigány van. Lopnak, mint a szarkák. (...) Most a legtöbbje »a közeli cigányfaluból« jött [napszámba]. Ezek a cigányok ügyesek, nagyon sokat dolgoznak ezek a cigányok.” (SZ_családi24)

„Szerettem itt lakni, de most már nem szeretek, mert megmondom őszintén, olyan emberek laknak itt, akitől lehet félni. (...) Itt mellettünk is laknak cigányok, de ez a normálisabb fajta. Nem ilyen... hát jó, ezeknél is van probléma. Itt nincs víz. De ezek is ilyen nagyon szegények, járnak napszámba.” (SZ_családi7)

Mindez arra enged következtetni, hogy az utcabeliek félelmeit vagy szomszédsági viszályait erőteljesen keretezi az országosan elterjedt rasszista közbeszéd, ami megkönnyíti a személyes konfliktusok és érzelmek *diskurzív* etnicizálását, de ez jobbra kimerül néhány általánosításban. A kivételek emlegetése és a terepi megfigyelések azonban azt mutatják, hogy a napi gyakorlatban, a cselekvések szintjén az etnikai különbségtétel nehezebben érvényesül. Jó példa erre, amikor olyan, magát nyíltan rasszistának valló helybelivel beszélgettünk az utcán, aki a véleményével homlokegyenest ellenkező módon viselkedett: a többségében roma szomszédok köszönését fogadta, szót váltottak egymással, miközben viccelődve ugratták egymást.

Az utcabeliek magától értetődően elegyednek szóba egymással a kerítések mellett, vagy amikor vízért mennek, és a szomszédolások is mindennaposak. Az együttélés minőségéről sokat elárul, hogy a jobb anyagi és társadalmi helyzetben lévők sokszor empatikus véleményeket fogalmaznak meg szegényebb sorban élő szomszédjaikról, és kölcsön adott pénzzel vagy élelmiszerrel kísérik a nehezebb helyzetben lévőket. A segítséget *kérők* és a segítséget *adók* között ugyancsak találunk romákat és nem romákat.

„A múltkor is, esik az eső, jön az asszony, ezer forint[-ot kér], mert nincs kenyér, menne holnap dolgozni. Jövök be, hoztam a pénzt, itt van, mondom. Ha megkapják a pénzt, visszaadják. Ha odaadják, odaadják, ha nem, nem. De most nem úgy, ha

úgy adódik... verjem meg? Én? Lehet, hogy a Jóisten jött a kapuba kérni.” (SZ_családi21)

A városi diskurzusokban cigányvárosként emlegetett utcát nemcsak a roma–nem roma együttélés mintázatai árnyalják, hanem más különbségtételek is megjelennek, például a különböző roma csoportok térbeli elkülönültségében:

„Van még egy [terület, ahol szegények élnek], a Piacdombon, a városban, ahol más... különböző cigányok élnek, kolompárok [oláh cigányok], így nevezik őket.” (SZ_családi3)

Ilyesfajta különbségtétel azonban csak az utcában artikulálódott, ezen kívül csak egy-egy intézményi gyakorlatban jelent meg az utcai téren kívül. Ezek a felismerések ugyanakkor csak az adott kontextust vagy intézményi gyakorlatot árnyalják, de nem befolyásolják érdemben a homogenizált roma/cigány- és szegénységképet.

„Mondjuk, ha úgy nézzük, abból van a romáknál probléma, hogy [valamelyik tanuló] beás vagy teknővájó. Volt olyan, hogy valaki, amikor beírta a gyereket, akkor mondta: »De tanár úr, az én gyerekemet ne ültesse cigány mellé!« Mert ő kolompár [oláh cigány] volt, a másik meg Jovánovics [beás cigány] volt, és kolompárt Jovánovics mellé ültetni az egy vétek. Ilyen ne történjen meg.” (SZ_iskola3)

Bár senki sem mondta ki nyíltan, a Városárok utcában beás cigányok élnek. Erről a különbségtételről leginkább a falubeli származás nyilvántartása tudósított, ami az utcát így egy tágabb lokális etnikai kontextusba ágyazta. Az utcabeliek jó része a közeli „cigányfaluként” számon tartott településről költözött ide, az 1970-es és az 1980-as években. Többek családja és rokonsága máig ott él, de erről nem mindig ejtettek szót, valószínűleg a „cigányfalu” stigmája miatt; viszont a rokonsági hálózat sokszor fontos erőforrás ezekben a családokban. A „cigányfalu” stigmatizáltsága ellenére úgy tűnik, hogy a régebben beköltöző családok sikeresen beilleszkedtek. (Miközben az újabb beköltözőkkel szemben kritikusabb vélemények is megfogalmazódtak.)

„Amikor ők [a »cigányfaluból« beköltöző romák] ide beköltöztek, akkor azt lehetett látni, hogy ők tudomásul veszik, hogy itt nagyon másképp működik, más az utca szerkezete is, mint amihez ők szokva voltak. Ők is bezárkóztak a kis kapuik mögé, ahogy mi is, tiszteljük a birtokhatárokat és ugye, akkor munkahelyek voltak, akkor ők is munkát kaptak itt Szőlőkalján, dolgozni jártak, ennyi. Nem volt olyan, amiket a mai napig is sokan mondanak, hogy ők ilyenek vagy olyanok, nem észrevehető, nem tudok különbséget tenni úgy, nekem még eggyel nem volt soha bajom.” (SZ_családi15)

Jóllehet az etnicitás érzékelése bizonyos értelemben lokálisan lehorgonyozott, azaz egy kisvárosi közegben mindenkiről „tudható” a származása, amit sokszor a térségben elterjedt

és ismert vezetéknevek is jeleznek, az egyes emberek jellemzésében vagy megítélésében a személyes kvalitások, az ismeretség, a tapasztalat dominál. Következésképpen a romákra jellemző „láthatatlansági stratégia” (Williams 1996) is másként alakul egy személyes ismeretségekkkel átszőtt térben.

„...én nem is éreztem különösebben még a munkahelyemen se, mondom, nagyon sokat csavarogtam, ezt a diszkriminációt, tudja, hogy most kinéztek, vagy mit tudom én. A mai napig én nem éreztem úgy különösebben, mondom. Hogy dolgozok most is ottan, egész jó viszonyban vagyok a főnökeimmel, barátokkal. Nem, nem nem, én nem éreztem eztet, hogy... na most az az igazság, hogy nem is adtam soha úgy különösebben semmi okot rá a viselkedésemmel se.” (SZ_családi21)

A romák beszámolóiban a diszkrimináció csak ritkán jelent meg, és ilyenkor leginkább a városon kívüli terek (pl. állásinterjúk) kerültek szóba, ahol éppen a vezetéknevek voltak árulkodóak. Ezen kívül csak elvétve került szóba egy-egy városbeli atrocitás:

„Álltunk a Pennybe a sorba, és mondja egy nálam nagyobb ember, hogy nézd a cigónak honnan van ennyi pénze, hogy így be tudott vásárolni.” (SZ_családi5)

Összességében a láthatatlanná válás stratégiája éppen a romaként való identifikálódás szituatív voltára, képlékenységére mutat rá (Williams 1996). A játékeret mindenképp növeli, hogy a helyiek szemében az etnikai (adott esetben roma) származás nem írja elő egyértelműen a vállalható (társadalmi) szerepeket. Az egyik fiatal lány például teljes természetességgel beszélt a közeli „cigányfalunak” tartott településről származó nagynyjáról és zenész nagyapjáról, csakúgy, mint délszláv és beás cigány származású szülei házasságáról. Eközben nem érezte szükségesnek sem azt, hogy a családtörténetből kihámozható származását távolítsa, sem azt, hogy azonosuljon ezzel, és roma származásúként mutassa meg magát. Ugyancsak a rejtőzködés és azonosulás finom egymásra rétegződése, az identitás szituatív volta mutatkozik meg abban, ahogyan néhány utcabeli a „közeli cigányfalu” stigmáját igyekszik távolítani, és az utcabeli „rendes roma” szerepével azonosulni, vagy éppen a városban élő más roma csoportoktól távolságot tartani. Ezek az énreprezentációs stratégiák visszatükrözik a térségre jellemző „fluidabb” etnicitáskonstrukciókat, ahol az énképben az etnicitás (a roma/cigány származás) nem feltétlenül stigma: miközben a kategória természetesen különbségtételeken keresztül konstruálódik, ez nem előíró módon jelenik meg az önjellemezésben vagy finomabb különbségtételekben artikulálódik (Váradí 2013, Feischmidt 2013b).

A köznapi cselekvésekből és a térhasználatból kirajzolódó kép

Ha ezen összefüggések fényében vesszük szemügyre a Városárok utcát, kiderül, hogy az távolról sem tekinthető a szó klasszikus értelmében vett „gettónak” (szegregátumnak), hiába tűnik a városi diskurzusok fényében egy homogén, leértékelt térnek. A „szegregátumban” ugyanis távolról sem csak szegények és/vagy romák élnek, miközben cigányság kategóriája finom megkülönböztetésekben értelmeződik.

A heterogenitást fokozza, hogy a különféle megélhetési stratégiákban nagyon eltérő szegénységre adott válaszokat láthatunk. Ez mindenekelőtt a munkaalkalmak és kötődések sokféleségében és a kifelé mutató „gyenge kötések erejében” (Granovetter 1973) mutatkozik meg: a kisegítés, a házi ápolás, a piacozás, a más státuszú ismerősök, akik az elvégzett munkát szívességgel vagy pénzzel viszonzozzák, az utcabeliek egy részét kiágyazzák a homofil, megkötő erejű kapcsolati hálóból. Miközben az egyik lakóval beszélgettünk, a munkatársa folytatta a kertben azt a munkát, amit betoppánásunk előtt közösen végeztek: egy ismerőstől kapott régi méhészházat alakítottak át takarmánytárolónak. Ő nemcsak a megyei vásárokbá jár, hanem a kiépített kapcsolatai miatt távolabbra is eljut. Egy másik családfő Érdre is eljár „segíteni” egy barátjához, míg a sokakat a rokonságtól kapott információk segítenek abban, hogy napszámos munkát találjanak a környező településeken.

Míg egyes családok jobbra csak a szomszédsági kapcsolatokat, esetleg a rokonsági (etnikus) hálózatokat kamatoztatják (az idősebb egyedülállók még ezektől is elesnek), addig a különböző minőségű, kifelé mutató társadalmi kapcsolatok a munkavállalás lehetőségét is kitérítik. A többéves múltra visszanyúló ismeretségek és bizalmi kapcsolatoknak köszönhetően az utcabeli és a közeli falvak roma lakossága az egész Dél-Baranyában otthonosan mozog, és esetenként arra is megvan a lehetősége, hogy válogasson a munkaalkalmak között. A napszámos munkák mellett néhányan megemléstették a délszláv háború nyújtotta konjunkturális lehetőségeket is: a kereslet kihasználásán alapuló cserét, a seftelést és a „valutázást”. Ez ugyancsak kitérítette az amúgy is multietnikus teret, és különféle lehetőséget nyújtott az itt élő romáknak és nem romáknak egyaránt, miközben például a román nyelvi dialektikus sajátos, szerb jövevényszavakkal kevert muncsán változatát beszélő beás cigányoknak specifikus nyelvi előnyei is voltak (Szalai 1997). A korábbi, határokon átnyúló mozgásokat is megkönnyítette a családi-rokonsági-ismeretségi kapcsolathálózatok működése; ezt újabban inkább a külföldre irányuló (cirkuláris) migrációban kamatoztatják.

A családok helyzete tehát attól is függ, hogy miként tudnak a személyes vagy rokonsági hálózatok által „összerántott” térben mozogni, vagy mennyire vannak bezáródva a Városárok utcába illetve a szűkebb környezetébe. Az utcabeliek túlnyomó többségének azonban szükség esetén van kihez fordulnia.

Az itt lakók napi rutinjában szerepel a városbeli ügyintézés, amit a kisvárosi létnek köszönhetően személyes ismeretségek szönek át, de olyan utcabeli is akad, aki egy közintézményben dolgozik kisegítőként. Találkoztunk olyan lakóval is, aki a születésnapjára még a polgármestert is meghívta. A városi szegénységdiskurzusokból és a térhasználatból tehát egy sajátos dinamika tárul fel. A diskurzusokban etnicizált vagy néha kriminalizált „má-

sik” nem záródik ki városi térből, és az etnikai kategóriák használata a gyakorlatban hagy némi mozgásteret.

A roma fiatalok előtt nem teljesen zártak bizonyos (pl. a vendéglátáshoz kötődő) mobilitási pályák: a városi térben talákoztunk utcabeli felszolgálóval, miközben az interjúkból az is kiderült, hogy több roma fiatal is érvényesül olyan munkakörökben (pl. elegáns szállodákban, környékbeli pincészetekben, éttermekben), ahol komoly státusztermelés és -reprezentáció folyik. Az egyik közeli cigányfaluból beköltöző pár lánya például az utca végében álló elegáns wellness-szállóban dolgozik.

Miközben a városban élő romák számára minden szolgáltatás elérhető, addig a külterületeken élők számára ez sokkal nehezebben megoldható: az ő szegénységük és kizáródásuk jóval mélyebb, mint a Városárok utcában vagy a Piacdombon. Ez a relatív előny is megjelenik az utcába frissen beköltözők elbeszélésében.

Az utca szubjektív megítélése jobbára azon múlik, hogy milyen észlelési keretbe ágyazódik. Míg egyesek az utcát degradáló városi diskurzussal, mások, főként a nyugdíjasok, az idilli múlt képeit használták referenciapontként. A múlt és jelenbeli kontrasztok észlelése mellett az élettörténeti viszonyítási pontok is erősen alakították a benyomásokat. A Villa Victoria (egy bostoni szegény/bevándorló negyed) kutatásakor arra is fény derült, hogy míg a fiatalabb lakóknak már a lakónegyeden kívüli, az iskolából ismert középosztályi életmód számított alapvető orientációs pontnak, ami törvényszerűen gettóvá silányította azt a bevándorló negyedet, amelyet az első generációs bevándorló szülők még sikerként, az új élet jelképeként éltek meg (Small 2004).

Hasonlóképpen azok, akik a város „szegyeneként” aposztrofálják a Városárok utcát, relatív státuszvesztésként élték meg a romák beköltözését vagy éppen saját bennragadásukat az utcában. Ezzel szemben a házvásárlás az utcában a közeli „cigányfaluból” évtizedekkel ezelőtt beköltözőknek vagy a város külterületeiről érkező szegényeknek határozott felemelkedést jelent. A pszichológiai keretezés magyarázza, hogy a múltbeli rendezettség emlékképei miatt keltik a nyugdíjasokban a kiábrándultság, a tehetetlenség vagy a rendezetlenség frusztráló érzéseit.

Az utcában tapasztalt, sokszor ambivalens, de erős helyi kötődés nem jellemző általában a társadalmilag kizáródó, megbélyegzett terekre. A Városárok utca múltjáról azonban kidolgozott narratívák tudósítottak. A konfliktusmentes együttélés és a rendezettség emlékeit a régi lakók, romák és nem romák egyaránt ápolták, ezekben sokszor felvillant az etnikai és társadalmi sokszínűség.

Az odatartozás érzése a közösségi aktivitás és az önszerveződés lehetőségeit is befolyásolja. Ebből a szempontból figyelemre méltó néhány család helyi kötődése és ragaszkodása az otthonukhoz. Az ő narrációjukban a terület belső heterogenitása is más keretben értelmeződött: az etnikus szomszédság ténye nem merült fel automatikusan problémaként, és ezek a vélemények határozottan ellenszegültek a degradáló és homogenizáló diskurzusnak.

A kötődés nemcsak az utca észlelését határozza meg, hanem a jövőbeli terveket is: a nehéz helyzetben élő háztartásoknak a tervezett átalakítással járó kivásárlás, azaz a nagyobb mennyiségű készpénz jelentene megoldást mind a hitelek szorítására, mind az új élet kezdésére, amit egy részük gazdálkodóként (tanyán vagy falun) képzel el. Más a tét

azon családok esetében, akik a házaikat karban tartják, és megélhetésük biztosított. Ők kötődnek a Városárok utcához, és maradnának – ha nem is az utcában, legalábbis a városban –, mivel úgy látják, hogy egy kisebb településen még kevesebb munkalehetőség adódna.

Az utca központi fekvése miatt az intézményekhez és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés nem jelent gondot, ám ez közvetve megmagyarázza, hogy az együttműködés miatt korlátozódik a háztartások közötti alkalmi segítségnyújtásra, és miért nem alakult ki az utcában szélesebb társadalmi önszerveződés: a háztartások alapvetően egyénileg próbálnak érvényesülni. Az adódó lehetőségek kiaknázásában az utcabeli háztartások viszont erősen különböznek, ami leginkább a kapcsolatrendszerek működtetésére vezethető vissza.

A városi intézményhasználatban azonban bonyolultabb mintázatok is mutatkoznak, amelyek tovább árnyalják az utca városbeli státuszát. Csak az utcabeli nem szegény (esetenként középosztályi) családokban értelmeződik a továbbtanulás egyértelmű jövőbeli befektetésként és a társadalmi mobilitás legfőbb csatornájaként. Ezekben a családokban (és még néhány stabilizálódásra törekvő háztartásban) fontos lépés az *iskolaválasztás*, azaz az utcabeliek többségétől eltérően az ő gyerekeik nem kerülnek automatikusan a közelben működő, a város és a környék hátrányos helyzetű tanulókat tömörítő egyházi iskolájába. A differenciálódó intézményhasználat a helyi oktatási piac korábbi kettészakadásában is tetten érhető: a szóban forgó iskola a rendszerváltás táján még a kisváros nagy presztízsű intézménye volt. A város oktatási intézményeinek rangsorában azonban mára hátra került, és kénytelen volt a közeli falvak hátrányos helyzetű roma tanulóit befogadni, ami viszont a szelektív elvándorlásra készítette mind a többségi szülők gyerekeit, mind a pedagógusokat (Zolnay 2007). Ugyanakkor a mikrotérség iskolahálózatában és etnikus viszonyrendszerében a szülőlkajai egyházi általános iskolák a szegregálódó aprófalvak kisiskoláival szemben még mindig a továbbtanulás biztosítékaként jelennek meg (Kovács 2013a).

Az utca szegregátummá nyilvánulásában nemcsak a városfejlesztési stratégiája játszik szerepet, hanem a városi térhasználat is. Miközben a város vezetése az utca fejlesztését azzal indokolja, hogy az a wellnessfürdőt a várral összekötő „turistaútvonalon” van, a nyári terepmunka alatt csak néhány kirándulót láttunk. Az is feltűnt, hogy a helyiek elkerülik az utcát. Az utcabeliek ezzel szemben fontos előnyként élik meg a központi fekvést, és használják a környező intézményeket és szolgáltatásokat: több bolt kínálatából is választhatnak, közel van az orvos, a buszpályaudvar. Az utca alacsonyabb társadalmi presztízse a városbeliek elkerülő gyakorlatában és a lassan differenciálódó intézmény- és térhasználatban alakul. Az utcabeliek hozzáférése a középosztálynak fenntartott szolgáltatásokhoz, mindenekelőtt a fürdőhöz, a városi kávézókhöz és a jobb iskolákhoz korlátozottabb. A fiatalok azt panaszták, hogy nincsenek nekik szánt szórakozóhelyek. Miközben néhány utcabeli fiatal ellátogat a fürdőbe, többen nyíltan megfogalmazták, hogy a régi strandot felváltó elegáns wellnesskomplexum „nem nekik van”.

Tehát a városi térhasználatban is leképeződik a diskurzusokban megjelenő reprezentációs küzdelem, amelynek tétje nem is annyira a szegregátummá nyilvánítás, mint a szegregátumként való kezelés. Az utca jövőbeli státusza a köznapi és a társadalmi cselekvéseken keresztül folyamatosan alakul: a szolgáltatásokhoz való differenciált hozzáférésben a tér

beli-társadalmi határok újradefiniálásának első lépései látszanak. A köznapi cselekvések azonban egyáltalán nem homogén zárványnak mutatják a Városárok utcát, hanem egy belülről meglehetősen differenciált etnikus szomszédságnak, melynek jövőbeli státuszát a tervezett beruházás éppúgy alakíthatja, mint az ott élők eddig fel nem ismert társadalmi tőkéje és cselekvési potenciálja.

EGY IPARI MUNKÁSKOLÓNIA ÁTALAKULÁSA

Tanulmányomban egy borsodi iparváros kolóniatelepének átalakulását és jelenlegi lakóinak egymás közötti viszonyát vizsgálom. A Béketelep házainak jellegzetes sziluettjét országszerte ismerik, Kormoson azonban a helyre a „cigánytelep” bélyegét sütötték. Ami egy külső szemlélő számára homogén közeg, azt a lakók, a telepet jobban ismerők és a város fejlesztésében résztvevők is a telepiek vegyes együttélésének látják. A hely fejlődésének irányát azonban mindenki máshogy értelmezi. Arra keressük a választ, hogyan változik a lakók és a hely kapcsolata a különböző generációkhoz és élethelyzetekhez kötődően, szemügyre vesszük a változásokhoz kapcsolódó státusz- és identitásküzdelmeket és a telep átalakulásának formálódó megítélését.

Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld és Hans Zeisler a '30-as évek elején dolgozta fel egy osztrák ipartelepülés, Marienthal társadalmának változásait (Jahoda–Lazarsfeld–Zeisler 1999). A szociográfia a tartós munkanélküliség mindent átható hatását vizsgálja azt követően, hogy a városban bezárt az egyetlen textilipari nagyüzem. A pénztelenség és reménytelenség teljes mértékben átjárta a családi és közösségi viszonyokat, a családok „ellenálló képességét” és a korábbi családi megküzdési stratégiákat a munkanélküliség felerősítette. A gyár bezárása azonban a település lakosságának egészét együttesen tépázta meg, alábbhagyott a közösségi és politikai aktivitás és a korábban sokszínű kulturális élet. Az északmagyarországi Kormos maga is hasonló, monoindusztriális városként nagy sokkon esett át, amikor a nyolcvanas évek második felét jellemző lassú leépülés után a rendszerváltást követően hirtelen bezárt a lakosság jelentős részét foglalkoztató gyár. Bár a munkanélküliség ezt követően az országosan jellemző adatokat mindig is meghaladta, a korábban közel egyeduralkodó kohászat bezárása után a marienthali esettől eltérően a település nem veszítette el valamennyi munkalehetőségét. A munka hiánya azonban áthatotta a korábbi gyári munkások által lakott városrészeket, így a kormosi Béketelep is.

Kormos településszerkezete ipari fejlődésének múltját tükrözi. A település középpontja a hajdani kisváros, melyhez a gyár bővülésével mind a környékbeli falvak, mind az újonnan épülő gyári kolóniák fragmentált rendszere csatlakozott. A külső településrészek gyakran hosszan elhúzódó völgyekben fekszenek, így a természeti adottságok révén sem tudtak összefüggő városszövetet alkotni. A település egyik központi részén fekszik maga a gyár, illetve mára egykori épületének megmaradt darabjai. Az általunk vizsgált Béketelep a település egyik bevezető útja mentén, a gyár szomszédságában helyezkedik el, így számos külső településrész kapujaként funkcionál.

A századelőn kialakult rendkívül hierarchizált kormosi településszerkezetben a lakóhely hűen tükrözte a gyári és társadalmi pozíciókat. A munkáskolóniákon élő telepi lakók és